

Agnieszka Witkowska-Krych, *Dziecko wobec Zagłady. Instytucjonalna opieka nad sierotami w getcie warszawskim*, Warszawa 2022, ss. 528

„W swojej książce zajmuję się tymi, którzy zagubili się w historii i przez historię zostali zapomniani. Zagubili się ze względu na swoje społeczne krzyżowe wykluczenie: jako Żydzi, jako dzieci, jako potrzebujące zewnętrznego wsparcia sieroty oraz jako ludzie żyjący w czasach niedających im szans na przetrwanie” – podsumowała swoją monografię Agnieszka Witkowska-Krych. Na kartach obszernego, ponad 500-stronicowego dzieła, Autorka przeprowadziła – mimo „zdekompletowanych” i „wybrakowanych” źródeł – bardzo udaną próbę rekonstrukcji dziejów placówek opieki całkowitej, przeznaczonych dla osieroconych żydowskich dzieci i młodzieży – wychowanków 23 sierocińców oraz internatów, zlokalizowanych na terenie getta warszawskiego i funkcjonujących w okresie od 1940 r. do 1943 r. Publikacja Witkowskiej-Krych stanowi ważny wkład w dzieło utrwalenia pamięci historycznej na temat holokaustowej rzeczywistości, której doświadczyli najmłodsi przedstawiciele społeczności żydowskiej, skazanej przez Niemców na unicestwienie i zapomnienie. Narracja historyczna wzbogacona refleksją kulturoznawczą nadała opracowaniu głębię interpretacyjną, dzięki której książka posiada walory nie tylko poznawcze i wyjaśniające, ale także literackie, a nawet symboliczne. Wyważone, starannie skomponowane wypowiedzi, uzupełnione różnorodnymi fragmentami zachowanych dokumentów, złożyły się ostatecznie na logicznie spójną historię, przemawiającą do czytelnika z dużą siłą ekspresji.

Zainteresowania naukowe Autorki od lat koncentrują się wokół zagadnień historii i kultury Żydów warszawskich oraz ich wpływu na tożsamość kulturą miasta. Witkowska-Krych jest doktorem wiedzy o kulturze i historii Żydów, absolwentką kulturoznawstwa i hebraistyki w ramach Międzywydziałowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych Uniwersytetu Warszawskiego, a także socjologii w Collegium Civitas. Na podstawie recenzowanej tu pracy, poświęconej instytucjonalnej opiece nad dziećmi w getcie warszawskim, uzyskała stopień doktora. Dysertację napisała w Instytucie Kultury Polskiej UW pod kierunkiem prof. Małgorzaty Szpakowskiej. Recenzentkami jej rozprawy były prof. Anna Landau-Czajka z Instytutu Historii PAN oraz prof. Urszula Glensk z Uniwersytetu Wrocławskiego.

Recenzowana praca stanowi efekt wieloletnich badań Autorki. W 2015 r. wydała książkę *Janusz Korczak (1878[9]–1942)*, a w 2019 r. – *Mniej strachu. Ostatnie chwile z Januszem Korczakiem*. Postaci Korczaka i jego działalności poświęciła też szereg artykułów naukowych, które zostały opublikowane na

łamach cenionych periodyków, jak „Almanach Muzealny”, „Kwartalnik Historii Żydów”, „Pamiętnik Literacki”, „Przegląd Humanistyczny”, „Tematy i Konteksty”, „Teksty Drugie”, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” i in. Jest także autorką rozdziałów w licznych pracach zbiorowych. Witkowska-Krych otrzymywała liczne stypendia, w tym: 2023/2024 – stypendium naukowe Post-Doc Saul Kagan Fellowship in Advanced Shoah Studies, przyznawane przez Claims Conference, 2022 – Conny Kristell Fellowship, przyznane przez European Holocaust Research Infrastructure na wyjazd badawczy do archiwum Yad Vashem Institute, 2020 – stypendium Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego dla wybitnych młodych naukowców. Ponadto w 2023 r. zajmowała się redakcją merytoryczną i opracowaniem przypisów do książki *18 opowieści żydowskich* autorstwa Hanki Grupińskiej, a w 2022 r. uczestniczyła w projekcie pod nazwą „Encyklopedia Getta Warszawskiego”. Nie bez znaczenia dla jej pracy badawczej jest miejsce zatrudnienia. Pracuje jako asystentka naukowo-dydaktyczna oraz specjalistka badawczo-techniczna na Uniwersytecie Warszawskim, gdzie prowadzi zajęcia z wiedzy o kulturze i historii kultury Żydów, a także jako specjalistka ds. edukacji w Żydowskim Instytucie Historycznym. W przeszłości zatrudniona była jako dokumentalistka, adiunkt i kustosz w Ośrodku Dokumentacji i Badań Korczakianum, oddziale Muzeum Warszawy.

Wyniki jej prac naukowych doczekały się już szerszego zauważenia, a także uznania w środowisku historyków polskich, czego dowodzą wyróżnienia i prestiżowe nagrody, jak nagroda KLIO (w kategorii varsaviana) za książkę *Mniej strachu. Ostatnie chwile z Januszem Korczakiem* w 2019 r., wyróżnienie w Konkursie im. Inki Brodzkiej-Wald za najlepszą pracę doktorską w 2022 r. oraz – w tej samej kategorii – wyróżnienie w Konkursie im. Majera Bałabana. Ostatnio Witkowska-Krych została ogłoszona finalistką w Konkursie o Nagrodę im. Prof. Tomasza Strzembosza za recenzowaną tu książkę *Dziecko wobec Zagłady. Instytucjonalna opieka nad sierotami w getcie warszawskim*, a następnie laureatką 6. edycji Nagrody im. Józefa A. Gierowskiego i Chonego Shmeruka za najlepszą naukową publikację książkową w dziedzinie historii i kultury Żydów w Polsce za rok 2022, plasując się na drugiej pozycji wśród nagrodzonych.

Po nakreśleniu profilu naukowego i zawodowego Autorki, przejść można do szerszej prezentacji jej monografii. Po pierwsze bliższego naświetlenia wymaga podstawa źródłowa recenzowanej pozycji. Autorka korzystała z dość różnorodnej bazy źródłowej, choć – jak sama oceniła – na skutek działań wojennych niekompletnej, przez co nierzadko ograniczającej, a nawet uniemożliwiającej całościowe odtworzenie losów badanej instytucji i jej podopiecznych czy analizę wybranych obszarów tematycznych. Dokonując przeglądu i charakterystyki wykorzystanych źródeł, zaprezentowała je w porządku chronologicznym, biorąc za podstawę podziału okres ich wytworzenia. Podzieliła je na: źródła przedwo-

jenne, źródła wojenne (w tym przedgettowe, gettowe i pogettowe) oraz źródła wytworzone po II wojnie światowej. Korzystała z następujących archiwów (podaję w porządku alfabetycznym): Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Instytutu Yad Vashem, Archiwum Kibucu Bojowników Gett, Archiwum Korczakianum – Muzeum Warszawy, Archiwum Państwowe w Warszawie, Archiwum Zgromadzenia Sióstr św. Wincentego á Paulo, Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego. Autorka ponadto odwoływała się do licznych źródeł drukowanych, przede wszystkim pochodzących z Podziemnego Archiwum Getta Warszawy, tzw. Archiwum Ringelbluma, założonego w 1940 r., które jako unikatowy zabytek światowego dziedzictwa zostało wpisane na listę UNESCO „Pamięć Świata” i stanowi jedno z najważniejszych świadectw o Zagładzie Żydów polskich. Do innych ważnych źródeł publikowanych zaliczyć należy edycje źródłowe, głównie o charakterze wspomnieniowym, jak m.in.: *Pamiętniki z getta warszawskiego, fragmenty i rejestry* (Warszawa 1993), Korczaka *Pamiętnik i inne pisma z getta* (Warszawa 2012) czy Emanuela Ringelbluma *Kronika getta warszawskiego. Wrzesień 1939 – styczeń 1943* (Warszawa 1983). Wśród źródeł prasowych na czoło wysuwa się „Gazeta Żydowska”, choć obecne są również inne czasopisma. Autorka obficie korzystała z baz danych *on-line*, prowadzonych i udostępnianych przez instytucje badawcze oraz muzealne na całym świecie. Biorąc pod uwagę statystyki przywołań poszczególnych typów źródeł, zauważyć należy, że najczęściej wykorzystywane przez Autorkę były źródła pochodzące z Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, do których odwołała się w ponad 270 przypisach, co na 1646 wszystkich przypisów monografii stanowi ok. 16%. Na drugim miejscu znalazły się źródła pochodzące z Archiwum Ringelbluma, których poszczególne tomy wydawane były przez Żydowski Instytut Historyczny. Te – w odniesieniu do ogółu przypisów w pracy – wynoszą ok. 14%. Na trzecim miejscu wymienić należy źródła prasowe, zwłaszcza wspomnianą już „Gazetę Żydowską”, której przywołania w przypisach stanowią ok. 9% ogółu. Ok. 20 razy odnotowano w przypisach Archiwum Korczakianum – Muzeum Warszawy. W nielicznych przypadkach w przypisach przywołano Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Państwowe w Warszawie, Archiwum Korczakowskie w Izraelu, Archiwum Kibucu Bojowników Gett oraz Archiwum Instytutu Yad Vashem. Mimo podjętej tu próby starannych wyliczeń, do statystyk mogły zakraść się niewielkie błędy ze względu na dużą objętość recenzowanej pozycji, stąd podane dane należy traktować orientacyjnie. Jeśli chodzi o literaturę przedmiotu najczęściej przywoływane były opracowania autorstwa Barbary Engelking oraz Jacka Leociaka z Centrum Badań nad Zagładą Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.

Praca ma układ problemowo-chronologiczny. Na jej konstrukcję składają się: bardzo obszerna część wstępna, w tym słowo od wydawcy, Moniki Kraw-

czyk, dyrektorki Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma (s. 11–12), następnie ogólne wprowadzenie autorstwa Witkowskiej-Krych (s. 13–22) i właściwy wstęp (s. 23–51). Po nich następuje zasadnicza część pracy: trzy rozdziały zatytułowane: *Tradycja* (s. 53–114), *Współlistnienie* (s. 115–210) i *Studium znikania* (s. 116–482). Całość wieńczy zakończenie (s. 483–492), podziękowania (s. 493–494), aneks w postaci mapy sierocińców w getcie warszawskim (s. 495), bibliografia (s. 497–516) oraz indeks osobowy (s. 517–528).

Przechodząc do krótkiej prezentacji poszczególnych części pracy, zauważyć należy, że zadanie ułatwia dość tradycyjny i klarowny układ treści, który mimo braku zachowania proporcji co do objętości poszczególnych części, broni się sam. W części wstępnej nakreślone zostały założenia metodologiczne pracy, aktualny stan badań, charakterystyka i specyfika bazy źródłowej, podstawowe pytania badawcze. Autorka naszkicowała również ogólny portret dziecka, osadzony w kontekście kultury żydowskiej, zrekapitulowała dzieje opieki nad dziećmi żydowskimi w Polsce od czasów średniowiecza po okres międzywojenny. W swojej syntezie skoncentrowała się na losach warszawskich instytucji opiekuńczo-wychowawczych. Odrębnie naświetliła dzieje opieki nad żydowskimi sierotami i dziećmi opuszczonymi w okresie pierwszych miesięcy II wojny światowej. Omówiła działające wówczas pomocowe organizacje społeczne, zakres i formy wsparcia udzielanego dzieciom żydowskim w Warszawie. Kolejną istotną cezurę wyznaczył moment utworzenia getta warszawskiego, który oznaczał konieczność przeprowadzki licznych placówek wraz z podopiecznymi do dzielnicy zamkniętej oraz potrzebę zorganizowania działalności pomocowej od podstaw. Autorka prześledziła wieloaspektowe zmiany w zakresie funkcjonowania instytucji opiekuńczych, jakie nastąpiły po utworzeniu getta, scharakteryzowała sytuację wychowanków, personelu, otoczenia społecznego oraz zaopatrzenia i zabezpieczenia ekonomicznego placówek, przeprowadziła również swoistą typologię wychowanków, w tym analizę ich sytuacji rodzinnej. W rozdziale drugim zostały wymienione, sklasyfikowane i poddane analizie liczne podmioty działające na rzecz sierot w warszawskim getcie. Omówiono rodzaje, zakres i konkretne formy pomocy niesionej dzieciom osieroconym, rozpoczynając przegląd instytucji i filantropii pozainstytucjonalnej od działalności rozproszonej, o charakterze doraźnym i okolicznościowym, po instytucje zapewniające jednowymiarowe i krótkoterminowe wsparcie, instytucje zapewniające kilkunymiarowe i krótkotrwałe wsparcie i wreszcie instytucje niosące wsparcie całościowe. Zastosowano tu więc sposób prezentacji – od instytucji pomocowych, które w porównaniu do innych miały mniejszy wpływ na życie podopiecznego, po te, które próbowały wielokierunkowo odpowiedzieć na potrzeby dziecka sierociego i które – jak oceniła Autorka – „nazwać chyba można

instytucjami totalnymi”. Trzeci rozdział pracy jest nie tylko najobszerniejszy, co wydaje się całkowicie uzasadnione, ale również szczególnie wartościowy i wnoszący istotny wkład poznawczy do aktualnego stanu badań oraz literatury przedmiotu. W tej części swojej książki Witkowska-Krych podjęła się przeprowadzenia odrębnej, choć ograniczonej na skutek deficytu dokumentacyjnego, charakterystyki poszczególnych instytucji opieki nad sierotami w getcie warszawskim, rozpoczynając wartką, rzeczową, ale bardzo angażującą emocjonalnie narrację od funkcjonowania tych placówek, o których źródła i dotychczasowe badania pozwoliły napisać relatywnie jak najwięcej, po te najslabiej udokumentowane. Każda z wymienionych 23 konkretnych placówek – sierocińców i internatów – przedstawiona została wieloaspektowo.

Narracji chronologicznej – obejmującej fakty takie jak powstanie, stan funkcjonowania w momencie wybuchu II wojny światowej, przeprowadzka do getta, ewentualne zmiany lokalizacji w getcie, po likwidację i tragiczny los podopiecznych oraz personelu – towarzyszy analiza o charakterze problemowym. Poruszone zostały następujące zagadnienia: techniczny stan budynków, infrastruktura, źródła finansowania, specyfika placówek, problemy higieniczno-sanitarne, formy i środki wspierające rozwój psychofizyczny i zdrowie podopiecznych, wyżywienie, szeroko pojęta aprowizacja placówek, oddziaływania o charakterze edukacyjnym, możliwości rozrywki i rekreacji, zajęcia fizyczne, wspólnotowe celebrowanie uroczystości oraz świąt religijnych. Zakres tych analiz jest więc bardzo szeroki i dość kompletny. W podsumowaniu Autorka podzieliła się swoimi refleksjami nad stopniem realizacji zamierzonych w pracy celów i zadań. Wartościowe uzupełnienie treści zasadniczej stanowi materiał ilustracyjny i poglądowy, przede wszystkim zdjęcia oraz mapa ukazująca topografię 23 sierocińców i ośrodków o podobnej specyfice, zlokalizowanych na terenie getta warszawskiego.

Niewątpliwym atutem publikacji jest sam fakt zauważenia problemu i wnikliwej analizy dziejów placówek przeznaczonych dla dzieci, które na tle wielkiej historii często pozostają niezauważone, pomijane czy marginalizowane, mimo że stanowią odrębną i liczną grupę populacyjną. Choć – jak sama Autorka zaznaczyła – w tej pracy, z przyczyn obiektywnych, „zabrakło głosu dzieci”, ponieważ ona przemówiła w ich imieniu. Drugim niezwykle ważnym atutem pracy jest to, że Autorka ukazała getto jako miejsce nie tylko naznaczone śmiercią, ale spróbowała wydobyć z niego elementy życia, walki o przetrwanie, a nawet rozwój. Dowartościowała „życie, które toczyło się mimo wszystko” oraz organizację wielopłaszczyznowej pracy opiekuńczej, która nawet jeśli nie była dostateczna w warunkach wojennych i gettowych, to stanowiła przejaw codziennego oporu społeczności żydowskiej. W pracy pojawiają się również kwestie dyskusyjne, jak np. ta, czy sierociniec, który stanowił jakąś namiastkę

normalności, a więc był wyrazem opieki nad osieroconym dzieckiem, zaliczyć można do „instytucji totalnej”. Wydaje się, że dwa przeciwstawne stanowiska w tej kwestii – na „tak” i „nie” – powinny prowokować do dalszych studiów nad tym problemem, oba są bowiem równie ważne, uzasadnione i interesujące. Pomocą w analizach służyć mogą prace o charakterze socjologiczo-historycznym, w tym z zakresu socjologii instytucji, która dostarczyć może przydatnego aparatu pojęciowego, porządkującego badane zagadnienia i stanowić podstawę rozważań teoretycznych. Problemem z punktu widzenia warsztatu historycznego jest sposób prezentacji źródeł: krótsze, a nawet obszerne fragmenty i analizy pozostawione bez podania przypisu bibliograficznego, zwłaszcza w pierwszych częściach pracy. Sprawiać to może wrażenie, że publikacja ma charakter opracowania popularnego, np. tam, gdzie przypisem opatrzone zostały tylko fragmenty ze Starego Testamentu i Talmudu, a narracja ściśle historyczna obyła się bez nich (s. 56). Rzecz nie w zarzucaniu Autorce braku dokumentowania wywodów, ale problem rozwiązałoby np. zaznaczenie we wstępie, że narracja dotycząca okresów poprzedzających właściwy temat została oparta na szerokiej literaturze przedmiotu, wymienionej w bibliografii, i nie zawsze będzie przywoływana ze względu na instrukcję wydawniczą i ustalony z wydawcą oszczędny aparat krytyczny w tych partiach, gdzie temat ukazywany jest w odleglejszym kontekście czasowym i problemowym. W niektórych przypadkach wątpliwe dla historyka może być także pomieszanie treści historycznych ze ściśle religijnymi, który to zabieg wymaga zawsze szczególnie starannego przemyślenia – i z reguły tak w pracy jest, ale czasem rodzą się wątpliwości, jak np. wobec treści z przywołanej już strony 56. Czy wytyczne i zasady religijne przekładały się i oznaczały bezwarunkowe ich respektowanie przez daną społeczność? Dlaczego problemy statystyczne zostały potraktowane w tym fragmencie bez większego zainteresowania, a treści teologii judaizmu jako poniekąd rozstrzygające o statusie i losie osób w wieku rozwojowym w społecznościach żydowskich? Liczne pytania budzi znaczący procent powoływania się na „Gazetę Żydowską”, ówczesną „gadzinówkę”. Nie są to pytania podważające wiarygodność narracji, ale myślę, że czytelnikom przydałby się w tym obszarze bardziej rozbudowany komentarz i aparat krytyczny o charakterze wyjaśniającym. Z drobnych usterek w pracy wspomnieć należy, że oficjalna nazwa przywołanego „Archiwum Akt Nowych” to Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Przy mapie sierocińców „na podstawie mapy z Polony” z pewnością warto było dodać, czy jest to opracowanie własne Autorki, a jeśli nie, to należałoby uzupełnić informację o pełny adres bibliograficzny. Kwestią dyskusyjną pozostaje objętość części wstępnej monografii, która wydaje się nazbyt obszerna, a przez to dość przytłaczająca. W tym punkcie dodać warto, że Autorka jeszcze na s. 211 oświadcza: „Po dokonaniu prezentacji instytucji opiekuńczych zbliżam się do głównego tematu mojej

pracy”. Wymienione wyżej spostrzeżenia – na tle całości opracowania – pozostają kwestiami dyskusyjnymi o charakterze warsztatowym i nie mają wpływu na bardzo wysoką ocenę monografii.

Monika Wiśniewska
Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
ORCID 0000-0002-8877-8807